

ARAB DAVLATLARIDA TERRITORIAL IDENTIKLIK MASALASI

Rizayev Azizjon

TDSHU mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Maqolada arab davlatlarida territorial identiklik shakllanishi va rivojlanishining nazariy-metodologik asoslari hamda amaliyotdagi namoyon bo‘lish xususiyatlari, kolonial meros, sun‘iy chegaralar, etnik va konfessional xilma-xillik, shuningdek, milliy davlatchilik g‘oyasining shakllanishi jarayonlari doirasida territorial identiklikning transformatsiyasi yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: arab davlatlari, territorial identiklik, milliy identiklik, panarabizm, davlatchilik, etnik va konfessional xilma-xillik, globallashuv, siyosiy barqarorlik, integratsiya, siyosiy transformatsiya.

Аннотация: В статье рассматриваются теоретико-методологические основы формирования и развития территориальной идентичности в арабских государствах, а также особенности ее проявления на практике. Освещается трансформация территориальной идентичности в контексте колониального наследия, искусственных границ, этнического и конфессионального многообразия, а также процессов становления идеи национальной государственности.

Ключевые слова: арабские государства, территориальная идентичность, национальная идентичность, панарабизм, государственность, этническое и конфессиональное многообразие, глобализация, политическая стабильность, интеграция, политическая трансформация.

Abstract: The article examines the theoretical and methodological foundations of the formation and development of territorial identity in Arab states, as well as the specific features of its manifestation in practice. It highlights the transformation of territorial identity within the context of colonial legacy, artificial borders, ethnic and confessional diversity, and the processes of the formation of national statehood.

Keywords: Arab states, territorial identity, national identity, pan-Arabism, statehood, ethnic and confessional diversity, globalization, political stability, integration, political transformation.

Arab deb belgilangan davlatlar chegaralarining shartliligi asosan shu holat bilan belgilanadiki, ular nazorat qiladigan hudud milliy birlashuv ichki jarayonlarining emas, balki kuchli tashqi ta’sirning natijasi bo‘lib vujudga kelgan.

Livanning Bayrut universiteti professori Kamol Salibiy “Livanning zamonaviy tarixi” nomli asarida zikr etishicha, zamonaviy arab davlatlarining chegaralari Yevropa davlatlarining yopiq bitimlari, avvalo, 1916-yilgi Sayks-Piko bitimi bilan belgilangan. Mazkur bitim asosida Usmoniylar imperiyasi tarkibadagi arab hududlari etnik, konfessional yoki iqtisodiy voqelikni inobatga olmasdan Buyuk Britaniya va Fransiya ta’sir doiralari o‘rtasida o‘zboshimchalik bilan taqsimlangan¹. Bu arab mamlakatlarining ichki, balki tashqi chegaralarini ham noaniq holatga keltirgan. Hozirgi arab geosiyosiy makonini tashkil qiluvchi hudud o‘zlarini arab deb identifikatsiya qilmaydiganlarning yashash joyi bo‘lgan. Suriyalik sotsiolog Muhammad Jamol Barrut ushbu ilmiy muammoni “ustma-ust tushgan identikliklar” konsepsiyasi nigohida tahlil qilishni taklif qiladi. Bu konsepsiyaga muvofiq, arab geosiyosiy makonida ko‘p sonli identifikatsiya tizimlari birga yashaydi va raqobatlashadi: etnik (arab, kurd, barbar, nubiy), mazhabiy (sunnii, shiiy, maronit, qibtiy), mintaqaviy (misriy, suriyali, mag‘ribiy) va islomiy, umumarab².

Qayd etmoq joizki, Arab davlatlari ligasining ta’sis hujjatlarida “arab davlati” tushunchasi aniq ta’riflanmagan, balki faqatgina ushbu tashkilot a’zolari “mustaqil” maqomga egaligi urg‘ulangan. ADL ustavining tahlili ko‘rsatadiki, ushbu konseptual noaniqlik tasodifiy bo‘lmay, balki umumarab ritorikasi va tashkilot a’zolarining davlat suvereniteti voqeligi o‘rtasidagi fundamental qarama-qarshilikni aks ettiradi³. ADLga qo‘shilib, shu tariqa rasman “arab” bo‘lib, unga kirgan davlatlar o‘zlarini faqat shu tavsif bilan cheklashga intilmaydi. 1920-1930-yillarda suriyalik taniqli olim Sati al-Husriy tomonidan arab millatchiligining mafkuraviy asosi sifatida ishlab chiqilgan “Arab Vatani” konsepsiyasida, Liga a’zolari bir xil darajada o‘zlarining xususiy davlat identikliklarini saqlaydi (Suriya, Misr, Marokash, Komor orollari yoki Bahrayn)⁴. Bunda ushbu davlatlar fuqarolari “arab millati”ni tashkil etuvchi “arab xalqlari” deb e’lon qilinadi, biroq ushbu davlat tuzilmalari va ularda istiqomat qiluvchi jamoalarning tarixiy o‘z-o‘zini anglashi ular “arab vatani” va “arab millati” konseptlariga nisbatan ancha qadimiyroq ekanligidan dalolat beradi. Rasmiy umumarab ritorikasi va xususiy milliy identikliklarga amaldagi sodiqlik o‘rtasidagi mazkur qarama-qarshilik iroqlik siyosatshunos Ali al-Vardiy tomonidan “ikkiyoqlama ong” konsepsiyasi orqali tahlil qilinadi. Unga ko‘ra, arab jamiyatlari bir vaqtning o‘zida ham an’anaviy mahalliy identikliklarga, ham zamonaviy milliy loyihalarga rioya qiladi⁵.

¹ Salibi Kamal. A House of Many Mansions. London: I.B.Tauris, 1988. P. 25-30.

² بروت محمد جمال. العقد الأخير في تاريخ سورية. بيروت. 2012. ص: 156-160.

³ شكرى محمد عزيز. جامعة الدول العربية. القاهرة. 1978. ص: 45-50.

⁴ لخصري ساطع. أحاديث في التربية والاجتماع. القاهرة. 1944. ص: 120-135.

⁵ الوردي علي. دراسة في طبيعة المجتمع العراقي. بغداد. 1965. ص: 200-215.

ADLga a’zo davlatlarning milliy identikliklari arabgacha bo‘lgan yoki noarab tarixda chuqur ildiz otganligini ko‘rsatadi. Masalan, hozirgi Iroq Shumer, Bobil va Assuriya sivilizatsiyalari joylashgan hudud sifatida ifodalanadi va bu u yerdagi sunniylar, shialar va kurdarning tarixi bilan bog‘lanadi. Iroqlik tarixchi Abdulaziz ad-Duriy o‘zining “Arab millatining tarixiy shakllanishi” nomli asarida Iroq identikligining paradoksini ta’kidlaydi. Xususan, umumarab loyihasiga integratsiya bo‘lishga intilish o‘rta asrlardagi islom fath yurishlariga qadar bo‘lgan Mesopotamiya merosi bilan uyg‘unlashtiriladi⁶. Suriyalik shoir Nizar Qabboniy ta’kidlaganidek, Suriya nafaqat arabchilikning tepayotgan yuragi, balki afsonaviy Palmira va qadimgi ugarit alfaviti vujudga kelgan joy sifatida ham identifikatsiya qilinadi. Antropolog Odil Usama Suriya milliy identikligini konstruksiya qilishda XX asr arxeologik kashfiyotlari islomgacha bo‘lgan o‘tmish bilan uyg‘unlashtirilganini ko‘rsatadi⁷. Shu kabi Misr jamiyatini fir’avnlar merosiga murojaat qilmasdan tasavvur qilib bo‘lmaydi. Shu bois ham misrlik tarixchi Jamol Hamdan o‘zining “Misr shaxsiyati” nomli monografiyasida Misr identikligi konsepsiyasini fir’avnlar, qibtiylar, arab-islomiy va O‘rtaer dengizi sivilizatsion qatlamlarining o‘zaro ta’sirining mahsuli sifatida ifodalaydi. Bunda “arab konsepti” identiklikning tarkibiy qismi emas, balki elementlardan biri sifatida ilgari suriladi⁸.

Livandagi ichki siyosiy rivojlanish jarayonida musulmon jamoalariga xos arab identifikatsiyasi maronitlarning livan-finikiya o‘zligi bilan qarama-qarshilikda bo‘lgan. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasin ishlab chiqishda qatnashgan livanlik faylasuf Sharl Malik Livan identikligi konsepsiyasini O‘rtaer dengiz va xristianlik sifatida ifodalab, uni arab-musulmon identifikatsiyasiga qarshi qo‘ygan⁹. O‘z navbatida, “Tunis millati” Karfagen davriga murojaat qiladi va uning “arabchiligi” “Tunis shaxsiyati”ning tarkibiy qismlaridan biri sifatida ilgari suriladi. Tunislik tarixchi Hishom Jaiyt Tunis identikligini Rim-Vizantiya merosi, arab-musulmon madaniyati va O‘rtaer dengizi konseptlari sintezi deb ta’kidlaydi¹⁰. Mazkur misollar shundan dalolat beradiki, arab mamlakatlarining davlat narrativlarida arabchilik xususiy milliy identiklikning asosiy elementi emas, balki orttirilgan komponent sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu holat “ko‘p qatlamli identiklik” konsepsiyasi orqali tahlil qilinadi. Shu bois arab identikligi mahalliy, mintaqaviy, diniy va sivilizatsion komponentlarni o‘z ichiga oluvchi murakkab

⁶الدوري عبد العزيز. التكوين التاريخي للأمة العربية. بيروت. 1984. ص: 180-195.

⁷سخنيني عادل. أوغاريت والعالم القديم. دمشق. 1995. ص: 45-60.

⁸حمدان جمال. شخصية مصر. القاهرة. 1984. ج: 1. ص: 75-95.

⁹ Malik Charles. The Problem of Asia. Foreign Affairs, Vol. 29, No. 2, 1951. P. 230-245.

¹⁰جعيط هشام. الشخصية العربية الإسلامية. بيروت. 1984. ص: 95-110.

identifikatsiya tuzilmasining faqat qatlamlaridan birini tashkil etadi deb ta’kidlash joiz¹¹.

Arab siyosiy mifologiyasining konseptual jihatdan muhim tarkibiy qismi bo‘lgan 1916-yildagi “Buyuk arab inqilobi” hamda poytaxti Damashq shahri bo‘lgan arab milliy davlatchiligini barpo etishga qaratilgan urinishlar, asosan Mashriq mintaqasi siyosiy xotirasi va milliy identiklik qurilishi uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Muhammad al-Husayniy zikr etishicha, arab diskursida mazkur qo‘zg‘olon mifologiyalashtirilganligiga qaramay, cheklangan ijtimoiy bazaga va geografik qamrovga ega bo‘lgan va Al-Hoshimiylar sulolasining Hijoz tarmog‘i loyihasi bo‘lgan¹². Davlat bayroqlarining rang gammasida arab qo‘zg‘oloni bayrog‘ining ranglari (qora, oq, yashil, qizil) ifodalangan ramziy vorisiylik Al-Hoshimiylar sulolasi hukmronlik qiluvchi Iordaniyada namoyon bo‘ladi. Biroq bu ramziy aloqa Livanda tark etilgan va Suriya hamda Iroqda qayta tushunilgan. Chunki mazkur davlatlarda hukmron bo‘lgan “Ba’as” partiyasi ramzlarni o‘z mafkuraviy ustuvorliklarini aks ettirish uchun o‘zgartirgan. Misr va Yaman bayroqlari bu gammani faqat qisman takrorlaydi, Kuvayt va Birlashgan Arab Amirliklari esa uni arab qo‘zg‘oloni bilan bog‘liq bo‘lmagan siyosiy mustaqillikka erishishning o‘ziga xos tarixiga ega bo‘lgan holda foydalanadi.

Ramziy makon har xil ekanligi arab davlatlari ichki tuzilmasi bo‘yicha muayyan muammolarni keltirib chiqaradi. Ushbu muammoni ilmiy tadqiq etish uchun jahon va mintaqaviy geosiyosiy tizimlarni tahlil qilishga moslashtirilgan markaz-periferiya metodologiyasini qo‘llash maqsadga muvofiq¹³. Livanlik siyosatshunos Jorj Korm ushbu konsepsiyani arab olamiga nisbatan qo‘llab, konsentrik doiralarni ajratadi:

- tarixiy yadro – Misr, Suriya, Iroq;
- yaqin periferiya – Arabiston yarim oroli va Mag‘rib davlatlari;
- chekkadagi periferiya – Mavritaniya, Somali, Jibuti, Komor orollari¹⁴.

1944-yilda Arab davlatlari ligasi ta’sis etilgandan boshlab, uning geosiyosiy makoni izchil kengayish tendensiyasini namoyon qilgan. Biroq muayyan davr mobaynida ayrim elementlarini yo‘qotdi. Masalan, 1948-yilda Falastin yerlarining katta qismi, 1939-yilda Turkiyaga Iskandarun hududi, 1936-yilda Eronga Xuziston (“Arabiston”) hududi, Abumusa, Katta va Kichik Tomb orollari berilgan. “Arab Vatani”ning ayrim qismlarini yo‘qotish tendensiyasi hozirda ham davom etmoqda. Xususan, Iroq shimolida de-fakto avtonom Kurdiston kvazi-davlat tashkil etilgani, Sudanning

¹¹ حربي محمد. الثورة الجزائرية. بيروت. 1993. ص. 180-195.

¹² الحسيني محمد يوسف. الثورة العربية الكبرى. القاهرة. 1955. ص. 45-60.

¹³ Wallerstein Immanuel. The Modern World-System. Vol. 1. New York: 1974. P. 347-357.

¹⁴ Corm Georges. Le Proche-Orient éclaté. Paris: Gallimard, 2007. P. 125-140.

janubiy qismida 2011-yili mustaqil Janubiy Sudan davlatini tashkil etilganini zikr etish mumkin.

Arab milliy identifikatsiyasi nuqtai nazaridan Mavritaniya, Somali, Jibuti va Komor orollarini periferiyaga kiritish mumkin. Mazkur davlatlar hozirgi arab geosiyosiy makonining kambag‘al mamlakatlari bo‘lib, ularning “arab g‘oyasi”ga murojaati mahalliy elitalarning faoliyati natijasi bo‘lgan. Zero, ular shu orqali xalqaro munosabatlar subyektlari maqomini olish va Arab davlatlari ligasiga a‘zo bo‘lib, ichki siyosiy barqarorlikka erishish, Fors ko‘rfazi arab monarxiyalaridan moliyaviy yordam olishni rejalashtirganlar. Mavritaniya 1973-yilda Arab davlatlari ligasiga a‘zo bo‘lishda arab identikligiga sodiqlik hissiyotidan emas, balki Marokashning hududiy da‘volariga qarshilik qilish va tashqi iqtisodiy yordam zarurati kabi pragmatik mulohazalardan kelib chiqqan¹⁵. Arab davlatlari ligasiga qo‘shilish ularning arab madaniyatiga mansubligi bilan emas, balki arab markazi bilan aloqasi asosan ularning islom olamiga mansubligidan kelib chiqqan. Ya’ni arab olamining chekkadagi mintaqalarida musulmon identikligi arab etnolingvistik identifikatsiyasidan ustunlik qiladi¹⁶.

Mag‘rib davlatlaridagi milliy harakat yetakchilarining qarashlarida Mag‘rib identikligi Mashriq arab-musulmon markaziga nisbatan suveren degan g‘oya ustuvorlik qilardi. Marokash milliy harakati yetakchisi Allol al-Fosiy XX asr 1930-yillari oxirida “Mag‘rib mamlakatlari Yaqin Sharq va u yerda joylashgan markazlar bilan faqat sahro orqali bog‘liq” degan fikrni ilgari surgan¹⁷. Ushbu fikr Mag‘rib mintaqasining o‘ziga xosligi haqidagi konsepsiyani aks ettirish bilgan birga mazkur mintaqalar tarixan Sharqdagi islom markazlaridan mustaqil ekanligini ta’kidlaydi¹⁸.

Arab dunyosining sharqiy chekkasidagi vaziyat ham g‘arbiy chekkadagiga o‘xshaydi. Masalan, 2003-yilgi Qatar konstitutsiyasi mamlakatni mustaqil va suveren arab davlati deb ta’riflaydi, ammo “arab vatani” degan umumiy siyosiy loyihaga mansublik haqida so‘z yuritmaydi. Bu holat boshqa davlatlar konstitutsiyalarida ham kuzatiladi¹⁹. Kuvaytlik siyosatshunos G‘onam an-Najjor esa Fors ko‘rfazi arab davlatlarining o‘ziga xos identikligini “xalijiy identiklik” tushunchasi orqali izohlaydi²⁰.

Arab davlatlari ligasini tashkil qilgan mamlakatlar joylashgan yerlardan uzoqdagi mintaqalar o‘zlarining alohida hududiy tashkilotlarini ta’sis etgan. Bu tashkilotlar umumarab institutlari bilan parallel faoliyat yuritadi va mazkur

¹⁵ ولد الشنقيطي، محمد المختار، الحركة الوطنية الموريتانية، نواكشوط، 2000، ص: 120-135.

¹⁶ الجابري محمد عابد، تكوين العقل العربي، بيروت، 1984، ص: 250-270.

¹⁷ الفاسي علل، الحركات الاستقلالية في المغرب العربي، القاهرة، 1948، ص: 78.

¹⁸ التميمي عبد الجليل، بحوث في التاريخ العربي الحديث، زغوان، 1990، ص: 145-160.

¹⁹ دستور مملكة البحرين (2002)، الديباجة والمادة الأولى.

²⁰ النجار غانم، الكويت: الرأي والرأي الآخر، الكويت، 1996، ص: 90-105.

mintaqalarning chetdaligidan dalolat beradi. Jumladan, ushbu mulohazaning dalili sifatida 1989-yilda tashkil etilgan Arab Mag‘ribi ittifoqi²¹, 1981-yildagi Fors ko‘rfazi arab davlatlari hamkorlik kengashini zikr etish mumkin²². Bunday sharoitda Saudiya Arabistoni milliy identifikatsiya masalasida asosan diniy o‘zligini rivojlantirishga alohida ahamiyat qaratgan²³.

Misr arab geosiyosiy makonining markaziy bo‘g‘inini tashkil etsa-da, uerda ham ichki parchalanishga moyillik belgilari mavjud. Masalan, qibtiy Milod Hanno Misr milliy o‘zligini mohiyatan fir‘avniy-qibtiy asoslarga borib taqaladi deb talqin qiladi²⁴. Shuningdek, kurdlar muammosi bilan bog‘liq etnik identiklik Iroq, Suriyaning hududiy yaxlitligiga jiddiy tahdid soladi²⁵. Yaqin Sharq va Arabiston yarimorolidagi shia jamoalari esa o‘zlarini arab identikligi bilan emas, balki konfessional mansublik orqali belgilashni afzal ko‘radi²⁶. Arab davlatlari konstitutsiyalarida mustahkamlangan suveren davlat maqomi territorial identifikatsiya masalasida umumarab ritorikasi bilan ziddiyatga kiradi²⁷. Misrlik siyosatshunos Hasan Nafa’a bu holatni arab davlat millatchiligi tushunchasi orqali izohlaydi²⁸.

Arab davlatlarini siyosiy jihatdan birlashtirish urinishlari davlat manfaatlarining nomuvofiqligi tufayli muvaffaqiyatsizlikka uchragan²⁹. Panarabizm mafkurasi siyosiy manfaatlarga xizmat qiluvchi vosita sifatida ishlatilgan³⁰. Tarixan turli davlatlar umumarab loyihasining markaziy roliga da’vo qilgan. Masalan, Jamol Abdunnosir hukmronligi davrida Misr³¹, “Ba’as” partiyasi yetakchilari hukmronligi paytida Iroq³² va Suriya o‘zini “Arab Vatanining yuragi” deb e’lon qilgan³³. Biroq Saudiya Arabistoni esa faqat islom paradigmasi doirasida arab-musulmon olamida yetakchilikka intilgan³⁴.

Xulosa qilib aytganda arab davlatlarining hozirgi chegaralari tarixan tashqi kuchlar tomonidan belgilanganligi arab geosiyosiy makonidagi tuzilmaviy beqarorlikning asosiy sabablaridan biridir. Ushbu chegaralar mintaqaning etnik, konfessional, iqtisodiy va tarixiy voqeligini inobatga olmaydi. Arab

²¹ Zoubir Yahia. The Western Sahara Conflict. Journal of Modern African Studies, 1990. P. 225-243.

²² الصقر عبد العزيز. مجلس التعاون الخليجي. الرياض. 2006. ص. 45-60.

²³ Al-Rasheed Madawi. A History of Saudi Arabia. Cambridge: 2010. P. 78-95.

²⁴ حنا ميلاد. نعم أقباط لكن مصريون. القاهرة. 1993. ص. 120-140.

²⁵ Barzani Masoud. Mustafa Barzani and the Kurdish Liberation Movement. New York: 2003. P. 220-235.

²⁶ الصدر، محمد باقر. اقتصادنا. بيروت. 1987. ص. 45-60.

²⁷ Rabbath Edmond. La formation historique du Liban. Beirut: 1973. P. 280-295.

²⁸ نفاعه، حسن. جامعة الدول العربية. بيروت. 1983. ص. 190-210.

²⁹ Kerr Malcolm. The Arab Cold War. Oxford: 1971. P. 96-125.

³⁰ الصالحى سعد جواد. علم الاجتماع السياسي العربي. بيروت. 2005. ص. 220-240.

³¹ Dawisha Adeed. Arab Nationalism in the Twentieth Century. Princeton: 2003. P. 145-170.

³² Farouk-Sluglett Marion. Iraq Since 1958. London: 2001. P. 186-210.

³³ Hinnebusch Raymond. Syria: Revolution from Above. London: 2001. P. 125-145.

³⁴ Hertog Steffen. Princes, Brokers, and Bureaucrats. Ithaca: 2010. P. 90-115.

mamlakatlaridagi tarixiy mifologiya xilma-xilligi va o‘zaro raqobati umumiy arab identikligini yaratishga qarshilik qiladi. Bu davlatlarning mahalliy o‘zliklarini saqlash va hatto kuchaytirish tomon yo‘nalgan.

Arab dunyosida mintaqaviy parchalanish va submintaqaviy o‘zliklar hamda institutlarning shakllanishi muhim hodisadir. Arab davlatlari ligasi bilan parallel faoliyat yurituvchi mintaqaviy tashkilotlar barpo etilishi umumarab loyihasidan vaqtinchalik chekinishni emas, balki submintaqaviy identikliklar va integratsiya maydonlari mustahkamlanishi sari barqaror yo‘nalishni aks ettiradi. Shuningdek, etnik va konfessional har xillik yagona arab millatini shakllantirishga tuzilmaviy to‘siq bo‘lib xizmat qilgan. Arab xalqlari tarkibida etnik va konfessional ozchiliklar mavjudligi yagona arab millati haqidagi ritorika bilan madaniy va diniy xilma-xillik o‘rtasida tub ziddiyatni yuzaga keltiradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Al-Rasheed Madawi. A History of Saudi Arabia. Cambridge: 2010. P. 78-95.
2. Barzani Masoud. Mustafa Barzani and the Kurdish Liberation Movement. New York: 2003. P. 220-235.
3. Chaker Salem. Berbères aujourd'hui. Paris: L'Harmattan, 1998. P. 85-100.
4. Constitution du Royaume du Maroc (2011), Préambule et Article 5.
5. Corm Georges. Le Proche-Orient éclaté. Paris: Gallimard, 2007. P. 125-140.
6. Dawn C. Ernest. From Ottomanism to Arabism. Urbana: 1973. P. 122-147.
7. Dawisha Adeed. Arab Nationalism in the Twentieth Century. Princeton: 2003. P. 145-170.
8. Farouk-Sluglett Marion. Iraq Since 1958. London: 2001. P. 186-210.
9. Hanna. The Old Social Classes of Iraq. Princeton: 1978. P. 285-310;
- Jankowski Salibi Hertog Steffen. Princes, Brokers, and Bureaucrats. Ithaca: 2010. P. 90-115.
10. Hinnebusch Raymond. Syria: Revolution from Above. London: 2001. P. 125-145.
11. James. Rethinking Nationalism in the Arab Middle East. New York: 1997. P. 171-192.
12. Kamal. A House of Many Mansions. London: I.B.Tauris, 1988. P. 25-30.
13. Kerr Malcolm. The Arab Cold War. Oxford: 1971. P. 96-125.
14. Laroui Abdallah. L'idéologie arabe contemporaine. Paris: 1967. P. 95-120;
- Batatu
15. Malik Charles. The Problem of Asia. Foreign Affairs, Vol. 29, No. 2, 1951. P. 230

16. Rabbath Edmond. La formation historique du Liban. Beirut: 1973. P. 280-295.
17. St John Ronald Bruce. Libya: From Colony to Independence. Oxford: 2008. P. 180-195. 45.
18. Wallerstein Immanuel. The Modern World-System. Vol. 1. New York: 1974. P. 347-357.
19. Zoubir Yahia. The Western Sahara Conflict. Journal of Modern African Studies, 1990. P. 225-243.

20. برّوت محمد جمال. العقد الأخير في تاريخ سورية. بيروت. 2012. ص. 156-160.
21. شكري محمد عزيز. جامعة الدول العربية. القاهرة. 1978. ص. 45-50.
22. لحصري ساطع. أحاديث في التربية والاجتماع. القاهرة. 1944. ص. 120-135.
23. الوردي علي. دراسة في طبيعة المجتمع العراقي. بغداد. 1965. ص. 200-215.
24. الدوري عبد العزيز. التكوين التاريخي للأمة العربية. بيروت. 1984. ص. 180-195.
25. سخنيني عادل. أوغاريت والعالم القديم. دمشق. 1995. ص. 45-60.
26. حمدان جمال. شخصية مصر. القاهرة. 1984. ج. 1. ص. 75-95.